УДК 821.512.145

А.С. Шәрипова

1970–1980 ЕЛЛАР ТАТАР ДРАМАТУРГИЯСЕНДӘ КЛАССИК РОМАНТИЗМ ТРАДИЦИЯЛӘРЕ ЯҢАРЫШЫ
(Илдар Юзеев иҗаты мисалында)

В статье на примере творчества Ильдара Юзеева раскрываются особенности романтического направления в татарской драматургии 1970–1980-х годов. По мнению автора, возрождение традиций классического романтизма достигалось путём активного обращения драматургов к условным приёмам, поэтическим образам-символам, отражающим специфику идеализированного взгляда на изображённую действительность, а также благодаря психологизму и лиризму, что стало предпосылкой для содержательных и качественных изменений поэтического мира драматургических произведений. Укрупнение масштабов конфликта пьес, особое эстетическое использование категорий времени и пространства при развития сюжетных линий, условно-метафорический способ организации действия, мифологизированные и идеализированные герои, фольклорно-мифопоэтический текст, активное использование символов и архетипов, отражающих национальное своеобразие и специфику, обеспечивают глубину основной идеи, создают возможность для передачи скрытого содержания, позволив создать высокохудожественные драматургические произведения, направленные на формирование этнического самосознания татарского народа.

Ключевые слова: татарская драматургия, И. Юзеев, романтизм, конфликт, проблема, идея, архетип, фольклорно-мифопоэтический сюжет, концепция героя.

Using the example of Ildar Yuzeev's work the article reveals the features of the romantic trend in Tatar drama in the 1970s and 1980s. According to the author the revival of the traditions of classical romanticism was achieved through the active appeal of playwrights to conventional techniques, poetic images-symbols reflecting the specifics of an idealized view of the depicted reality, as well as through psychologism and lyricism which became a prerequisite for meaningful and qualitative changes in the poetic world of dramatic works. The enlargement of the scale of the conflict of plays, the special aesthetic use of the categories of time and space in the development of storylines, the conditionally metaphorical way of organizing action, mythologized and idealized characters, folklore and mythopoetic text, the active use of symbols and archetypes reflecting national identity and specificity, provide the depth of the main idea, create the opportunity to convey hidden content allowing you to create highly artistic dramaturgical works aimed at the formation of the ethnic identity of the Tatar people.

Keywords: Tatar dramaturgy, I. Yuzeev, romanticism, conflict, problem, idea, archetype, folklore-mythopoetic plot, hero concept.

1970 еллар татар драматургиясендә «чынбарлыкны фәлсәфи тоемлау һәм яңа сәнгати алымнар эзләү юнәлешендә җитди үзгәрешләр башлана» [Ханзафаров, 1996, с. 242] һәм бу билгеле бер дәрәҗәдә

XX йөз башы татар әдәбиятына хас булган классик романтизм традицияләре торгызылу белән дә бәйле була. 1960 еллар рус сәхнә әдәбиятындагы кебек үк, «романтикларның әхлакый пафосы, иң әүвәл, шәхес кыйммәтен расларга тырышу омтылышы белән аңлатыла. Актив позицияле, тормыш прозасына каршы бунт күтәргән, һәр эшкә хакыйкать эзләү аша бару кирәклеген аңлаган яңа герой килә. Билгеле бер дәрәҗәдә ул – Гаделлекнең җиңүенә, илнең якты киләчәгенә ышанган хыялый герой» [Денисова, 2013, с. 92]. «Романтизмның милли әдәбиятка әйләнеп кайтуы өр-яңа форма һәм эчтәлек тәкъдим итте, кешедә аң төпкеле, сиземләү, күзаллау-хыял белән бәйле яңа яклар ачарга, әдәбиятта тормышның чиксезлеген һәм кешенең эчке дөньясының байлыгын белдерүче геройлар тудырырга мөмкинлек бирде» [Заһидуллина, 2015, б. 183]. Бу, нигездә, шартлы әдәби чараларга, милли рухны чагылдыра торган символларга мөрәҗәгать итү, психологик алымнар, лиризм аша башкарыла. Әлеге юнәлештә Илдар Юзеев, Әхсән Баянов, Туфан Миңнуллин, Сәет Шәкүров, Әхәт Гаффар һ.б. уңышлы эшлиләр. Романтик пафос хәтта хезмәт темасын яктырткан пьесаларда да (С. Шәкүров. «Туган туфрак» (1968); Т. Миңнуллин. «Кырларым, тугайларым» (1978); Аяз Гыйләҗев. «Китмәгез, тургайлар» (1978) һ.б.) өстенлек ала башлый. «Шартлы-мифологик, символик образлар ярдәмендә җәмгыятьтәге үзгәрешләрнең кешегә йогынтысын күрсәтү көчәя» [Миңнуллина, 2018, б. 29].

1970 еллар татар драматургиясендә романтик юнәлеш үсеш алуда танылган драматург, Татарстан Республикасының халык шагыйре Илдар Юзеевның (1933–2004) роле аеруча зур. Ул «шигърияткә киң масштаблы фәлсәфи эчтәлекне кайтара, яшәү-үлем, шәхеснең үз-үзен һәм яшәешне танып белүе, мәхәббәт кебек фәлсәфи концепцияләрне шигъри әсәр мисалында кулланып карый, моңа ирешү юлында дөньякүләм танылган мифларга мифлаштыру яки мифны җимерү алымнарына таяна, XX йөз башы модернистлары үрнәгендә символистик фикерләү алымнарыннан файдалана. Шушы сыйфатлар, драма әсәрләрендә дә дәвам итеп, үстерелеп, аны башка драматурглардан аерып торучы үзенчәлек – хасиятләр булып формалашып җитә» [Йосыпова, 2018, б. 345].

И. Юзеевның драматургия өлкәсендә иҗади эшчәнлеге 1960 елларда башланып китә, ул – драматик поэмалар һәм шигъри трагедияләр иҗат иткән сирәк авторларның берсе. Аның төрле жанрга караган ике дистәгә якын пьесасы бар, аларның бер өлеше тезмә формада язылган («Янар чәчәк» (1960–1961), «Бөркетләр кыяга оялый» (1970), «Соңгы төн» (1968–1972), «Сандугачлар килгән безгә» (1974), «Кыр казлары артыннан» (1976–1989), «Кайтмый калсам, көтәрсеңме?» (1977), «Бәхетемнән узып барышлый» (1979), «Очты дөнья читлегеннән...» (1980), «Мәңгелек белән очрашу» (1982) һ.б.). Үзегенә кеше һәм табигать, шәхес һәм җәмгыять, буыннар арасындагы бәйләнеш, тарихи хәтер мәсьәләләре куелган әсәрләренең төп үзенчәлеге шунда: алар романтик күтәренкелек, шигъри аһәң, фәлсәфи тирәнлек белән

аерылып торалар. «Сәхнәне шигъри эчтәлек белән баеткан» [Ахмадуллин, 2012, с. 404], «драматургиядә дә шагыйрь булып калган» [Әхмәдуллин, 2007, б. 114] автор пьесаларының күбесе татар театр сәнгатендә лаеклы урын алды, Татарстандагы гына түгел, ә республикадан читтәге татар театрлары сәхнәләрендә дә зур уңыш белән барды, тамашачы мәхәббәтен яулады.

И. Юзеев драматургиясенә хас төп үзенчәлекләрнең берсе буларак, Р. Мостафин автор ремаркаларында ачыктан-ачык күрсәтелмәгән, кеше күзенә күренмәгән шартлы романтик герой булуны атый, галим фикеренчә, бу – тарихи үткәнебез, сугыштан кайтмаган геройлар, халык бәхете өчен төрле елларда яшьлекләрен, хыялларын корбан иткән кешеләр турындагы хәтер, нәкъ менә шулар геройларның әхлакый йөзен билгели [Мостафин 2001, б. 313]. Л. Ваһапова фикеренчә дә, «хәтер категориясе язучының сәнгати дөньясында төп категория булып тора, һәм бүгенге чынбарлык белән хыялда тудырылган вакытның үзара тәэсире сюжетның нигезен тәшкил итә. Геройларны берничә пространство-вакыт (тарихи, биографик, менталь) аралыгына кую драматургка текстны урын һәм вакыт ягыннан монтажларга, пьеса сюжетын коллажга корырга мөмкинлек бирә» [Вагапова, 2011, с. 6]. Бу хасиятләр «Кыр казлары артыннан» драмасы һәм «Мәңгелек белән очрашу» шигъри трагедиясендә аеруча ачык чагылыш таба.

«Кыр казлары артыннан» драмасында 1970 еллар татар авылында барган вакыйгалар сурәтләнгән. Сюжет туган җирендә яшәүче абыйлы-энеле Малик һәм туган ягына археологик экспедициягә кайткан галим Халик Бикташевларның очрашуына бәйле вакыйгага мөнәсәбәтле үстерелеш ала. Пьеса Халикның туган җиренә кайтуы, ата-бабалары белән хыялдагы диалог формасында аның эчке халәтен, фәлсәфи уйлануларын тасвир иткән романтик-фәлсәфи прологтан башланып китә. Шул рәвешле, автор әсәрнең экспозиция өлешендә үк, шартлылык алымын куллану аша, пьесаның төп идеясен билгели, ул туган җиргә, тарихи хәтергә һәм буыннар арасындагы бәйләнешне сакларга чакыру белән бәйле.

Пьесага символик образлар төрлелеге хас. Драматург яшәеш, кеше язмышы, тормыш мәгънәсе, гомумкешелек кыйммәтләре турындагы фәлсәфи фикерләрен укучыга җиткерү өчен, *көмеш битлек, кыр казлары, салават күпере, ана кабере* образ-символларын куллана. Сюжет үстерелеше капка ясау барышында табылган *баш сөяге* һәм борынгы *көмеш битлек* образ-символлары аша башкарыла. Нәкъ менә шушы табылдыкларга мөнәсәбәт аша автор үзәк геройларның тормышка карашларындагы каршылыкны күрсәтә, драманың конфликтын туганнар арасындагы низаг нигезендә кора.

Үзәк герой Халикның тормыштагы миссиясе автор тарафыннан «иҗатчы» мәгънәсен аңлата торган исеменә үк салынган: ул кайчандыр әлеге төбәктә яшәгән кешеләр турында күбрәк белергә омтыла, шунлыктан галим өчен табылдык көмеш битлекнең фәнни кыйммәте бик зур, ә һәрвакыт башкалардан яхшырак яшәү теләге белән янып

йөргән Малик өчен исә табылдыкның материаль кыйммәте мөһим. Пьесада әлеге символ рухи байлыкны, халыкның рухи ныклыгын, традицияләрнең дәвамлылыгын символлаштыра, төп геройларның дөньяга карашын, киләчәк язмышын билгеләүдә хәлиткеч критерийга әверелә. Пьесаның финал күренешендә Малик битлекне суга ташлый, шуның белән шартлы рәвештә үзенең язмышын билгели: ул тормыш мәгънәсен җуя – гаиләсен – хатыны Ясминәне, улы Римны, үзенең әхлакый йөзен югалта.

XX гасыр татар шагыйрьләре (Һ. Такташ. «Кыр казлары» (1926); Ә. Фәйзи. «Кыр казлары» (1940); Ф. Кәрим. «Кыр казы» (1941)) тарафыннан әсәрләрендә актив кулланылган *кыр казы* архетипик образы И. Юзеев драмасының исеменә үк чыгарылган, ул әсәр сюжетында берничә тапкыр кабатланып, мәхәббәт хисләрен һәм рухи кичерешләрне, гомумән, кешенең психологик халәтен билгеләүгә хезмәт итә, иреккә омтылу символы булып тора, Ясминәнең чынга ашмаган хыялларын күрсәтә. 1980–1990 еллардагы татар прозасында, аерым алганда, М. Мәһдиевнең «Торналар төшкән җирдә», М. Юнысның «Җир, су һәм күк турында», Г. Гыйльмановның «Оча торган кешеләр», Н. Гыйматдинованың «Каракош», «Ак торна каргышы», Ф. Бәйрәмованың «Канатсыз акчарлаклар» әсәрләрендә урын алган «оча торган кеше» архетипик образының Л. Дәүләтшина билгеләгән үзенчәлеге – бер яктан, күк белән аерылгысыз булган һәм күңелләре, уй-ниятләре чиста кешеләрне илаһилаштыру, ә икенче яктан, «канатлары сындырылган», югалып калган, ялгыз, бәхетсез язмышларны сурәтләү [Давлетшина, 2005, с. 17] әлеге пьесага карата да актуаль. Ясминәнең рухи халәтен сурәтләү өчен, автор герой башкаруында пьесага «Кыр казлары артыннан» лирик җырын кертә, нәкъ менә әлеге җыр персонажның хис-кичерешләрен, теләк-омтылышларын, өмет-үкенечләрен укучы-тамашачыга җиткерүгә хезмәт итә.

Ана кабере архетибы әсәрдә буыннар арасындагы бәйләнешне күрсәтү вазифасын үти. Хәлим, казу эшләре башланганчы, иң элек әнисенең каберенә бара һәм туган йортына керә. Татар халкына хас әти-әни хәер-фатихасы төшенчәсе әсәрдә шул рәвешле чагылыш таба. Халикны кына түгел, укучыны да тетрәндергән әдәби деталь – кабергә юлның куе үлән белән каплануы – милли традицияләрнең юкка чыгуына, әхлакый кыйммәтләрнең үзгәрүенә, буыннар арасындагы элемтәләрнең өзелүенә ишарә. Р. Мостафин билгеләгәнчә, И. Юзеев шигъриятенең сәнгати үзенчәлеге – үзәк идеянең «туган туфрактан башка, гадәти җир матурлыгыннан башка яшәеш тә, иҗат да, космоска омтылыш та мөмкин түгел» дигән фикер белән бәйләнеше [Мустафин, 2006, с. 269] драмада үзәк герой репликасы аша җиткерелә:

«Х а л и к. Бабаларыбыз, аталарыбыз безгә җир-туфрак кына калдырмый, шуның өстенә алар безгә кул белән тотып булмый торган ядкәр – балаларының йөрәгенә күчеп кала торган иң изге орлык – мәхәббәт, матурлык рухы калдырганнар» [Юзеев, 1980, б. 50].

Драмада автор тарафыннан әсәр тукымасына кертелгән мәңгелек саф сөю турындагы Шәрык риваяте аерым миссия үти. Бу очракта параллель үткәрелә: Әкбәр Маликка яңа йорт төзи һәм эше өчен акча алмый, аның өчен хезмәтенең бәяләнүеннән бигрәк, үзенең тәүге һәм бердәнбер мәхәббәте Ясминәне күрү мөмкинлеге мөһим. Шәрык риваяте белән параллель үткәрү драманың эмоциональ тәэсир көчен арттыруга хезмәт итә.

«Кыр казлары артыннан» драмасында төп герой Халик укучыга идеаллаштырылган милли характер буларак тәкъдим ителә. Автор археолог образына, шулай ук халыкның тарихи үткәненә мөрәҗәгать итеп, тамырлары белән күпгасырлык милли традицияләргә барып тоташкан кыйммәтләргә игътибарны юнәлтә. Символик образларга, шартлылыкка мөрәҗәгать итү, шигъри чаралар, ремаркалар, җырлар куллану – болар барысы да лирик-эмоциональ башлангычны, романтик рухны көчәйтә һәм әсәрнең сәнгати кыйммәтен арттыра.

Л.Н. Ваһапов билгеләп үткәнчә, И. Юзеев пьесаларының мифопоэтик вакыт-урын бердәмлеге күп катламлы булуы белән дә аерылып тора: пространство һәм вакыт категорияләре аның драматургиясендә сюжет ясаучы элементлар гына түгел, символларга, мифологемаларга әверелә һәм авторның фәлсәфи карашларын чагылдыра [Вагапова, 2011, с. 16). Бу җәһәттән шигъри формада язылган «Мәңгелек белән очрашу» (1982) трагедиясе аерым игътибарга лаек.

Трагедия мистик-мифологик һәм реалистик ике катламны үз эченә ала, аларның үрелеп баруы әсәрнең тирән фәлсәфи эчтәлеген тәэмин итә. Чынбарлык күренешләре прологта урын алган, бу пьесаның төп герое – археологик төркем җитәкчесе Атлантның кайчандыр хәрби бәрелешләр булган урыннарда казу эшләре алып барганда сугыш чорыннан калган снаряд шартлавыннан җитди яралануын тасвир итү белән бәйле. Аның үлем алды халәте борынгы грек мифологиясе геройларына бәйле алты күренештә сурәтләнә: 1) «Атлант җир астына китә»; 2) «Атлантның Җир асты Алласы белән очрашуы»; 3) «Атлант Аллалар арасында»; 4) «Афинаның Атлантка килүе»; 5) «Афина атасы Зевс каршында»; 6) «Афинаны җәзалау. Атлантның үлеме». Вакыйга өч вакыт яссылыгында бара: җир астында – борынгы чор, җир өстендә – бүгенге көн, күктә – киләчәк заман. И. Юзеев, борынгы грек мифологиясе сюжетына һәм образларына мөрәҗәгать итү аша кешелек дөньясы өчен хас булган гомумкыйммәтләр системасын булдыра. Фәлсәфи-романтик мотивлар, мифологик образлар, сурәтләнгән картиналарның масштаблылыгы, романтик һәм реалистик алымнарның үрелеп баруы кешелекнең үткәне һәм киләчәге, шәхеснең рухи гармониясе белән бәйле глобаль гомумкешелек проблемаларын тирән фәлсәфи планда күтәрергә мөмкинлек тудыра.

Трагедия сюжеты нигезенә кайчандыр Атлантик океанда булган һәм инде җир йөзеннән эзсез югалган серле Атлантида утравы турында риваять салынган. Борынгы грек фәлсәфәчесе Платон язмалары буенча, су астында калган әлеге утрауда кайчандыр югары цивилизация

булган, һәм анда бәхетле, горур халык – атлантлар яшәгән. Риваять буенча, бервакыт аларга Зевсның бик нык ачуы чыга һәм ул утрауны җир өстеннән юкка чыгара. Атлантиданың югалу серен ачыклау турында хыялланган үзәк герой Атлант үзенең Җирдәге миссиясен «бөтен кешелекнең шәҗәрәсен» төзүдә, үз халкының язмышына кагылышлы тарихи хакыйкатьне эзләүдә күрә. Шулай итеп, «Мәңгелек белән очрашу» трагедиясе сюжеты төп геройның, асылда, үзенең чын «мин»ен эзләвенә корылган, бу И.Юзеев драматургиясенә хас булганча, анда «очрашу, юл, сәяхәт һәм кайту мотивлары, туры мәгънәдән тыш, тирән эчке мәгънә йөртә. Аның өчен юл – кешенең үз асылына кайту юлына тиң» [Вагапова, 2011, с. 20]:

«А т л а н т.
... Җирдә яшәр өчен мәңгелеккә
Килмәвемне беләм, –
Тик шулай да очрашырга телим
Мин мәңгелек белән!» [Юзеев, 2019, б. 102].

Әсәрнең сюжеты буенча, Атлант, яралангач, аңын югалта һәм аның «хыялы эшкә җигелә»: ул Аллалар арасына, үзенең тарихи үткәненә килеп чыга. Зевс, аның кызы – акыл алиһәсе Афина, җир асты патшалыгы алласы Аид, язмыш алиһәсе Ананка, ташка әверелгән газиз әтисе белән очрашу халыкның гасырлар буена сер пәрдәсе артында калган тарихын ачуга китерә. Трагедиянең конфликты атлантлар һәм Зевс каршылыгы мисалында яхшылык белән яманлык бәрелешенә нигезләнә, шуның белән беррәттән, автор фикеренчә, кешелек дөньясын һәлакәткә алып барган яманлыкның төп чыганагы булып илаһи көчләр түгел, ә иң беренче чиратта, гади җир кешесе үзе тора. Җир йөзендәге фаҗигаларның, глобаль проблемаларның төп сәбәпләре булып бетмәс-төкәнмәс сугышлар, халыклар арасындагы дошманлык, кеше үзе башлап җибәргән экологик һәлакәтләр тора, һәм бу фикер Атлантның әтисе сүзләренә салынган:

«Т о р а т а ш.
Без ышанып киттек Җирдән,
Соңгы бу сугыш диеп,
Балаларга яшәү биргән
Соңгы бу сулыш диеп...
(Торатašларның сүзсез авазы.)
Яңа сугыш гөрелтесе
Диңгездә, Җирдә, Күктә...
(Еракта атом бомбасы шартлаган авазлар.)
Ракеталар һәр кешене
Юк итәр йөкләр йөртә!» [Юзеев, 2019, б. 118].

Әсәрнең төп идеясе кешелек дөньясын үзенең тарихи үткәне, бүгенгесе һәм киләчәк язмышы турында уйланырга чакыру һәм үзеннән алдан килгән буыннарның фаҗигалы язмышын, хаталарын кабатламаска өндәүдән гыйбарәт.

Билгеле булганча, «икенчел шартлылык алымын куллану сүз сәнгатенең мөмкинлекләрен киңәйтә, аңа шигъри күзаллау тирәнлеге һәм фәлсәфи күпмәгънәлелек бирә» [Давыдова, Пронин, 2003, с. 26]. Автор кулланган символ-образлар – салават күпере, яшен, күк күкрәү, мәңгелек ут – трагедиянең фәлсәфи яңгырашын тирәнәйтүгә, Җир асты, Күкләр, Кыя-таулар, Кыя-ташлар, Сугышчылар, атлантлар, Нимфалар хорлары үзенчәлекле структур-композицион төзелеш булдыру, шартлылык аша әсәрнең төп идеясен ачуга, романтик пафосның көчәюенә, метофорик мәгънәне тирәнәйтү һәм әсәрнең сәнгати көчен арттыруга хезмәт итә.

Татар драматургиясенең романтик-фәлсәфи юнәлеше үзенчәлекләрен аеруча тулы чагылдырган И. Юзеев пьесаларын анализлаудан чыгып, түбәндәге нәтиҗәгә килергә мөмкин: 1970–1980 елларда татар драматургиясендә, традицион сюжетлы-композицион формалар белән беррәттән, хәрәкәтне оештыруның шартлы-метафорик ысулын актив куллану күзәтелә. Бу, нигездә, мифологик сюжетлар һәм образлар системасына мөрәҗәгать итү юлы белән ирешелә. Пьесаларның нигезенә кешенең үз-үзен һәм яшәеш мәгънәсен танып белү, халык язмышы, тарихи хәтер, милли әхлак белән бәйле проблемалар ешрак куела башлый. Пьесаларның төп үзенчәлеге шунда ки, аларда эчке дөньясы бай, югары әхлаклы һәм нык характерлы идеаллаштырылган милли герой алгы планга чыга. Туган җиргә, табигатькә, тарихи үткәнгә игътибарлы булу аның характерлы сыйфатына әверелә. Милли үзенчәлекләрне чагылдырган образ-символлар ярдәмендә төп идеянең тирәнлеге тәэмин ителә, яшерен эчтәлекне тапшыру мөмкинлеге тудырыла. Совет чоры әдәбиятына хас революцион романтизмнан аермалы буларак, төп игътибар гомумкешелек мәсьәләләренә, милли идеал булдыруга юнәлтелә, шул рәвешле дөньяның социаль картинасы тасвирыннан милли дөнья картинасы тасвирына күчү күзәтелә, бу исә татар халкының этник үзаңын формалаштыруга юнәлдерелгән драма әсәрләре иҗат итәргә мөмкинлек тудыра.

Әдәбият

Ахмадуллин А.Г. Татарская драматургия: история и проблемы. Казань: Татар. кн. изд-во, 2012. 511 с.

Әхмәдуллин А.Г. Күңелләрне уятыр: Хәзерге татар драматургиясе: монография. Казан: Мәгариф, 2007. 242 б.

Вагапова Л.Н. Поэтика драматургии Ильдара Юзеева: автореф. дис. … канд. филол. наук. Уфа, 2011. 26 с.

Давлетшина Л.Х. Мифологизм в татарской прозе конца XX – начала XXI веков: автореф. дис. … канд. филол. наук. Казань, 2005. 22 с.

Давыдова Т.Т., Пронин В.А. Теория литературы: учеб. пособие. М.: Логос, 2003. 232 с.

Денисова Т.Н. Романтический герой русской драматургии 60-х гг. XX в. // Вестник Вятского государственного гуманитарного университета. 2013. № 2 (2). С. 90–92.

Заһидуллина Д.Ф. 1960–1980 еллар татар әдәбияты: яңарыш мәйданнары һәм авангард эзләнүләр: монография. Казан: Татар. кит. нәшр., 2015. 382 б.

Йосыпова Н. Илдар Юзеев // Татар әдәбияты тарихы: сигез томда [төз. Р.Ф. Рахмани]. Казан: Татар. кит. нәшр., 2014. 6 т.: 1960–1980 еллар / [фәнни мөх.: Д.Ф. Заһидуллина, Ә.М. Закирҗанов]. 2018. Б. 319–345.

Миңнуллина Ф.Х. Татар әдәбиятында трагедия жанры // Фәнни Татарстан. 2018. № 2. Б. 30–34.

Мостафин Р. Илдар Юзеев // Татар әдәбияты тарихы: алты томда. 6 т.: 60–90 еллар әдәбияты. Казан: Раннур, 2001. Б. 299–315.

Мустафин Р.А. Литературные портреты писателей Татарстана. Казань: Татар. кн. изд-во, 2006. 351 с.

Ханзафаров Н.Г. Татарская комедия (истоки и развитие). Казань: ФӘН, 1996. 266 с.

Юзеев И. Кыр казлары артыннан: пьесалар. Казан: Татар. кит. нәшр., 1980. 207 б.

Юзеев И. Шигъри трагедияләр / [төз. һәм кереш мәкалә авт. Л. Шәех]. Казан: Татар. кит. нәшр., 2019. 296 б.

Шәрипова Алсу Сәмигулла кызы,
филология фәннәре докторы, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты директорының инновацион эшчәнлек һәм тышкы элемтәләр буенча урынбасары